

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΑΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΜΑΡΞ

Έχουν περάσει κιόλας τριάντα χρόνια από τότε που σώπασαν για πάντα οι πύρινες λέξεις του μεγάλου αυτού στοχαστή του 19ου αιώνα, που οι σκέψεις του αποτέλεσαν το μοχλό του προλεταριακού κινήματος σ' ολόκληρο τον κόσμο. Η όλη οικονομική εξέλιξη των τελευταίων δεκαετιών — η έντονη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, ο εκτοπισμός της μικροεπιχείρησης κι απ' τις απόμερες γωνίες, από τη μιά η άνοδος των στεφανωμένων με χρυσές κορώνες πανίσχυρων βασιλιάδων της βιομηχανίας, η ανάπτυξη της εργατικής τάξης που —όπως έγραψε ο Μαρξ— «αυτομορφώνεται, ενώνεται κι οργανώνεται μέσω του μηχανισμού της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας» — όλα αυτά, επιβεβαιώνουν πλήρως την ορθότητα του οικονομικού συστήματος του Μαρξ που στόχος του ήταν η ανακάλυψη του οικονομικού νόμου κίνησης της σημερινής καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι προγνώσεις του, που πρωτοεμφανίστηκαν στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και επαναλήφθηκαν σε μια πληρέσηρη και πιο αναπτυγμένη μορφή στο *Κεφάλαιο*, επαληθεύτηκαν θριαμβευτικά κατά τα εννιά δέκατά τους. Ένα από τα σπουδαιότερα σημεία τους, η θεωρία της συγκέντρωσης, αποτελεί πια στις μέρες μας κοινό τόπο και καθολικά αναγνωρισμένη επιστημονική αλήθεια. Είναι γεγονός ότι συνήθως σερβίρεται με κάποιαν άλλη θεωρητι-

κή σάλτσα, έτσι ώστε να χάνει την —τόσο χαρακτηριστική για τη μαρξιστική θεωρία— ενότητά της. Αλλά ο «οικονομικός ρομαντισμός», που έβλεπε στη μαρξιστική θεωρία μόνο τις φαντασίες ενός ουτοπιστή, έχει πια απομείνει εντελώς αστήριχτος — καθώς όλον αυτό τον καιρό οι τάσεις που αποκάλυψε κι ερμήνευσε ο Μαρξ εμφανίζονται με τέτοια ταχύτητα και σε τόσο μεγαλειώδη έκταση, που η νικηφόρα επέλαση της μεγάλης επιχείρησης δεν μπορεί πια να περάσει απαρατήρητη, ακόμα κι από τους τυφλούς. Κι αν κάποιοι μεμονωμένοι, καλόπιστοι άνθρωποι δεν έβλεπαν στις ανώνυμες εταιρείες παρά μόνο τον «εκδημοκρατισμό του κεφαλαίου», και μέσα στο συναισθηματισμό τους θεωρούσαν τις εταιρείες αυτές σαν εγγύηση της κοινωνικής γαλήνης και της γενικής ευημερίας (και τέτοιοι άνθρωποι υπήρξαν, δυστυχώς, ακόμα και στις γραμμές της εργατικής τάξης), η σημερινή «οικονομική πραγματικότητα» διαλύει με τον πιο βάνανσο τρόπο αυτού του είδους τις μικροαστικές ειδυλλιακές αντιλήψεις. Γιατί το μετοχικό κεφάλαιο κατάληξε να είναι ένα ισχυρό όπλο στα χέρια μιας χούφτας σφετεριστών με στόχο την ανηλεή καταπίεση των επιδιώξεων και συμφερόντων της «τέταρτης τάξης». Το γεγονός αυτό κι από μόνο του μας δείχνει το πόσο σημαντικό ερμηνευτικό όργανο αποτελεί η θεωρητική σύνθεση του Μαρξ. Αλλά και οι διάφορες όψεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης που μόλις τώρα πρωτοεμφανίζονται, δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές παρά μόνο με τη βοήθεια της μαρξικής ανάλυσης.¹ Ο σχηματισμός πανίσχυρων επιχειρηματικών συνδέσμων, συνδικάτων και τραστ, η εμφάνιση πρωτόγνωρων τραπεζικών οργανώσεων, η ανάμιξη του τραπεζικού κεφαλαίου στη βιομηχανία και η ηγεμονία του χρηματιστικού κεφαλαίου στο σύνολο της οικονομικής και πολιτικής ζωής των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών — όλα αυτά υποδηλώνουν μόνο την περαιτέρω εξέλιξη των τάσεων που είχε ήδη διαπιστώσει ο Μαρξ. Η κυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου απλώς επιταχύνει τις συγκεντρωτικές κινήσεις σε βαθμό πολλαπλάσιο και μετατρέπει την παραγωγή σε κοινωνική παραγω-

γή, ώριμη να τεθεί υπό κοινωνικό έλεγχο. Γιατί είχαμε κióλας από καιρό ακούσει από τους αστούς θεωρητικούς ότι η οργάνωση των επιχειρηματιών θα έβαζε τέρμα στην αναρχία της παραγωγής και θ' αντιμετώπιζε τις κρίσεις. Όμως ο καπιταλιστικός οργανισμός, ότι κι αν λένε αυτοί, θα εξακολουθήσει να καταλαμβάνεται, όπως πάντα, από περιοδικούς σπασμούς — και μόνο οι αφελείς πιστεύουν ακόμα ότι ο καπιταλισμός θα μπορούσε να γιατρευτεί με τη βοήθεια κάποιων ρεφορμιστικών μπαλωμάτων. Η ιστορική αποστολή της *αστικής τάξης* εκπληρώθηκε ήδη απ' άκρη σ' άκρη του κόσμου και φτάνει στο τέλος της. Μπροστά μας έχουμε μια περίοδο έντονων δραστηριοτήτων του *προλεταριάτου*, στα πλαίσια της οποίας ο αγώνας έχει ήδη ξεπεράσει τα εθνικά σύνορα του κράτους, παίρνει όλο και εντονότερα τη μορφή μιας μαζικής πίεσης προς τις κυρίαρχες τάξεις και πλησιάζει διαρκώς τον τελικό του στόχο. Δεν είναι πια μακριά η μέρα που θα πραγματοποιηθεί η πρόβλεψη του Μαρξ ότι θα έλθει η τελευταία ώρα της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Όσο πειστικά, όμως, κι αν επιβεβαιώνεται η ορθότητα των αντιλήψεων του Μαρξ από τα πραγματικά γεγονότα, η επιρροή τους ανάμεσα στους επίσημους θεωρητικούς όχι μόνο δεν αυξάνεται, αλλά μάλλον μειώνεται. Αν παλιότερα στις καθυστερημένες χώρες, π.χ. στη Ρωσία κι ως ένα βαθμό στην Ιταλία, ακόμα και πανεπιστημιακοί καθηγητές φλερτάρizαν με τον Μαρξ (έστω κι αν πρόσθεταν τις μικρές ή μεγάλες «διορθώσεις» τους), σήμερα η όλη οικονομική εξέλιξη, η κορύφωση των ταξικών αντιθέσεων και η παγίωση όλων των αποχρώσεων της αστικής ιδεολογίας, ωθούν όλους αυτούς σ' έναν αγώνα ενάντια στην ιδεολογία του προλεταριάτου — στα πλαίσια του οποίου παραμερίζονται οι «μεταβατικοί τύποι» και στη θέση τους εμφανίζεται ο «καθαρά ευρωπαίος», «μοντέρνος» δάσκαλος, το θεωρητικό ένδυμα του οποίου ανταποκρίνεται στην πρωσική, την αυστριακή ή ακόμα και την πιο σύγχρονη αγγλοαμερικανική μόδα.² Η αστική τάξη θα μπορούσε να αντιπαραθέσει στο αδιάρρηκτο μαρξικό σύστημα δύο *βασικές* κατευθύνσεις της στα πλαίσια

της οικονομικής θεωρίας: τη λεγόμενη «ιστορική σχολή» (Roscher, Hildebrandt, Knies, Schmoller, K. Bücher κ.λπ.) και την «αυστριακή σχολή» (Karl Menger, Böhm-Bawerk και Wieser) που τελευταία έχουν αποκτήσει εντονότατη διάδοση. Και οι δύο κατευθύνσεις, όμως, δεν δείχνουν παρά την *χρεωκοπία* της αστικής πολιτικής οικονομίας — μόνο που η χρεωκοπία αυτή εκφράζεται με δύο εντελώς αντίθετες μορφές. Ενώ η πρώτη από τις αστικές αυτές θεωρίες φτάνει στο ναυάγιο παίρνοντας μιαν αρνητική στάση απέναντι σ' *οποιαδήποτε* αφηρημένη θεωρητική σύλληψη, η άλλη τάση προσπαθεί ακριβώς να κατασκευάσει μια τέτοια αφηρημένη θεωρία και στα πλαίσια αυτά διατυπώνει μια σειρά —μ' εξαιρετική επιτηδειότητα επεξεργασμένων— «φαινομενικών ερμηνειών», που αποδεικνύονται όμως ανεπαρκείς σ' εκείνα ακριβώς τα σημεία στα οποία η θεωρία του Μαρξ διακρίνεται για την ιδιαίτερη δεινότητά της —δηλαδή στα θέματα σχετικά με την *δυναμική* της σημερινής καπιταλιστικής κοινωνίας. Η κλασσική οικονομική σχολή προσπαθούσε, ως γνωστόν, να διατυπώσει τους γενικούς, δηλαδή τους «αφηρημένους» νόμους της οικονομικής ζωής— κι ο επιφανέστερος εκπρόσωπός της, ο Ρικάρντο, πρόσφερε εκπληκτικής αξίας παραδείγματα τέτοιας αφαιρετικής-απαγωγικής έρευνας. Αντίθετα, η «*ιστορική σχολή*» διαμορφώθηκε σαν αντίδραση ενάντια στον «κοσμοπολιτισμό» και τη «χρονική απολυτότητα» των κλασσικών.³ Η διαφορά αυτή έχει βαθιές κοινωνικο οικονομικές ρίζες. Η κλασσική σχολή, με τη θεωρία της για το ελεύθερο εμπόριο, είχε —παρά τον «κοσμοπολιτισμό» της— πολύ έντονα «εθνικά» χαρακτηριστικά: αποτελούσε το αναγκαίο θεωρητικό προϊόν της *αγγλικής* βιομηχανίας. Η Αγγλία, που μέσα από μια σειρά περιστάσεις διατηρούσε την αποκλειστική κυριαρχία στην παγκόσμια αγορά, δεν φοβόταν κανενός είδους ανταγωνισμό και δεν χρειαζόταν κανενός είδους τεχνητές, δηλαδή νομοθετικές, ρυθμίσεις για να διασφαλίσει την υπεροχή της απέναντι στους ανταγωνιστές της. Γι' αυτό η αγγλική βιομηχανία δεν είχε ανάγκη να αναφέρεται στις ειδικές αγγλικές συνθήκες, ώστε

νά δικαιολογήσει τα οποιαδήποτε τελωνειακά της τείχη. Οι θεωρητικοί της αγγλικής αστικής τάξης δεν είχαν, κατά συνέπεια, κανένα λόγο να ασχολούνται με τις συγκεκριμένες *ιδιαιτερότητες* του αγγλικού καπιταλισμού: αν κι εξέφραζαν τα συμφέροντα του αγγλικού κεφαλαίου, μιλούσαν για τους γενικούς νόμους της οικονομικής εξέλιξης. Αντίθετα, η οικονομική εξέλιξη της ηπειρωτικής Ευρώπης και της Αμερικής παρουσίαζε μια εντελώς διαφορετική εικόνα.⁴ Η Γερμανία, το λίκνο της «ϊστορικής σχολής», ήταν —σε σύγκριση με την Αγγλία— καθυστερημένη και ουσιαστικά αποτελούσε μιαν αγροτική χώρα. Η ανερχόμενη γερμανική βιομηχανία υπόφερε πολύ από τον αγγλικό ανταγωνισμό — και κυρίως η βαριά βιομηχανία της Γερμανίας. Αν λοιπόν η αγγλική αστική τάξη δεν χρειαζόταν να δώσει καμιά έμφαση στις εθνικές της ιδιαιτερότητες, αντίθετα η γερμανική αστική τάξη χρειαζόταν να δώσει αυξημένη προσοχή ακριβώς στην ιδιαιτερότητα και την αυτοτέλεια της εξέλιξης της Γερμανίας — και να αποδείξει θεωρητικά την αναγκαιότητα των «διαπαιδαγωγτικών τελωνειακών ρυθμίσεων». Το θεωρητικό της ενδιαφέρον επικεντρώθηκε ακριβώς στην αποσαφήνιση του ιστορικά συγκεκριμένου και εθνικά περιορισμένου — κι η θεωρία χαρακτηρίζεται από την συλλογή και προβολή αυτών ακριβώς των όψεων της οικονομικής ζωής. Ιδωμένη από την κοινωνιολογική σκοπιά, η *ιστορική σχολή* αποτελεί την ιδεολογική έκφραση αυτής της διαδικασίας ανάπτυξης της γερμανικής αστικής τάξης — που φοβόταν τον αγγλικό ανταγωνισμό, αξίωνε γι' αυτό την προστασία της εθνικής βιομηχανίας, κατά συνέπεια, πρόβαλλε τις εθνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες της Γερμανίας και (γενικευοντάς το αργότερα) και των άλλων χωρών. Από την κοινωνικογενετική σκοπιά, τόσο η κλασική όσο και η ιστορική σχολή ήταν «εθνικές» — αφού και οι δύο κατευθύνσεις αποτελούν προϊόν μιας ιστορικά και εδαφικά περιορισμένης εξέλιξης. Από τη σκοπιά της λογικής, όμως, οι μεν κλασσικοί είναι «κοσμοπολίτες», οι δε ιστορικοί «εθνικοί». Έτσι, η γερμανική *προστατευτική τελωνειακή κίνηση* αποτελεί το λίκνο

της ιστορικής σχολής. Στην μετέπειτα εξέλιξή της, διαμορφώθηκε μια ολόκληρη σειρά παραλλαγών της — η βασικότερη των οποίων, με τον Γκούσταβ Σμόλερ στην κορυφή της (η λεγόμενη «νεώτερη ιστορική» ή «ιστορική-ηθική» σχολή) πήρε μιαν έντονα αγροτική-συντηρητική χροιά. Η εξιδανίκευση των μεταβατικών μορφών στην παραγωγή —ειδικότερα των «πατριαρχικών» σχέσεων μεταξύ των αγροτών και των εργατών γης— κι ο φόβος τους μπροστά στην «προλεταριακή επιδημία» και τον «ερυθρό κίνδυνο», ξεγυμνώνουν διαρκώς αυτούς τους «αντικειμενικούς» καθηγητές και δείχνουν την κοινωνική καταγωγή της «καθαρής επιστήμης» τους.⁵ Από την κοινωνιολογική αυτή κριτική της, προκύπτει τώρα και η αντίστοιχη λογική κριτική της ιστορικής σχολής.

Από τη σκοπιά της λογικής χαρακτηρίζονται οι «ιστορικοί» κυρίως από την αρνητική τους στάση απέναντι στην αφηρημένη θεωρία. Απέναντι σε τέτοιου είδους έρευνες, ένοιωθαν μια βαθιά απέχθεια· αμφισβητούσαν έντονα οποιαδήποτε δυνατότητα να διεξάγει κανείς μια τέτοια έρευνα, μερικές φορές αρνούνταν ακόμα και να την συζητήσουν. Η λέξη «αφηρημένο» σήμαινε γι' αυτούς «ανόητο»· κάποιοι απ' αυτούς μάλιστα αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό ακόμα κι αυτή την σημαντικότερη έννοια κάθε επιστήμης — δηλαδή την έννοια του «νόμου». Στην καλύτερη περίπτωση, δεν αναγνώριζαν παρά τους λεγόμενους «εμπειρικούς νόμους», αυτούς που διαμορφώνονται με τη βοήθεια ιστορικο-οικονομικών και στατιστικών ερευνών.⁶

Με τον τρόπο αυτό σχηματιζόταν ένας στενόμυαλος εμπειρισμός που τρώμαζε μπροστά σε κάθε προσπάθεια για γενίκευση. Οι ακραίοι εκπρόσωποι της σχολής αυτής ανήγαγαν την απλή συλλογή συγκεκριμένων ιστορικών στοιχείων σε σύνθημά τους, και ανέβαλαν την απαγωγική θεωρητική εργασία γι' άγνωστο πότε. Έτσι, ο Σμόλερ —ο αναγνωρισμένος αυτός ηγέτης της ιστορικής σχολής— ασκεί κριτική στη «νεότερη γενιά» ως εξής: «Η διαφορά ανάμεσα σ' αυτόν (εννοεί τον Ρόσερ (Roscher), Ν.Μπ.) και τη νεότερη ιστορική σχολή είναι ότι αυτή δεν

θέλει να γενικεύει τόσο γρήγορα· γι' αυτήν υπάρχει πολύ επιτακτικότερη ανάγκη για μετάβαση από την πολυ-ιστορική συλλογή στοιχείων στην εξειδικευμένη έρευνα των συγκεκριμένων εποχών, λαών και οικονομικών περιστάσεων. Απαιτεί, έτσι, οικονομικές μονογραφίες. Προτιμά μ' αυτό τον τρόπο να ερμηνεύει την εξέλιξη κάποιων συγκεκριμένων οικονομικών καταστάσεων αντί γι' αυτήν της εθνικής ή της παγκόσμιας οικονομίας. Συνδέεται με την αυστηρή μέθοδο της έγκυρης ιστορικής έρευνας, επιδιώκει όμως —με ερευνητικές αποστολές και δικά της ερωτηματολόγια— να ολοκληρώσει στη βιβλιογραφία, να προωθήσει την φιλοσοφική και ψυχολογική έρευνα». (G. Schmoller, Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre, Leipzig 1908, σελ. 119). Αυτή η εξ αρχής εχθρική στάση ενάντια σ' οποιαδήποτε αφηρημένη μέθοδο, είναι κυρίαρχη ακόμα και σήμερα στη Γερμανία. Ήδη το 1908 ο ίδιος ο Σμόλερ έγραφε: «Σε μεγάλο βαθμό βρισκόμαστε ακόμη στη φάση της προπαρασκευής και της συλλογής του υλικού».⁷

Σε σχέση με την επιδίωξη του συγκεκριμένου, βρίσκεται και μια άλλη ιδιαιτερότητα της «ιστορικής» κατεύθυνσης: Η κοινωνικο-οικονομική ζωή δεν διαχωρίζεται κατ' αυτήν, καθόλου από τις υπόλοιπες όψεις της διαδικασίας της ζωής —και, ειδικότερα, από το δίκαιο και τα ήθη— παρότι οι στόχοι της διερεύνησης κάνουν μια τέτοια διάκριση ολωσδιόλου απαραίτητη.⁸ Η άποψη αυτή είναι ακριβώς συνέπεια της απέχθειάς της για κάθε αφαίρεση —γιατί αν πραγματικά η διαδικασία της κοινωνικής ζωής αποτελεί ένα *ενιαίο* ρεύμα, δεν μπορεί να υπάρχει στην πραγματικότητα παρά μόνο *μία* Ιστορία, και όχι μια σειρά Ιστοριών της οικονομίας, του δικαίου, της ηθικής κ.λπ. Η —καθεαυτή ενιαία— ζωή πρωτοδιαμελίζεται από την επιστήμονική αφαίρεση, που παρουσιάζει και ταξινομεί, σύμφωνα με συγκεκριμένες χαρακτηριστικές τους ιδιότητες, σειρές, τεχνητά διακριτών φαινομένων. Κατά λογική συνέπεια, όποιος αρνείται την αφαίρεση θα έπρεπε λοιπόν να απορρίπτει και την διάκριση της οικονομίας από το δίκαιο και την ηθική. Μια τέτοια άπο-

ψη, όμως, θα ήταν φυσικά αδύνατο να στηριχθεί. Είναι σωστό ότι η κοινωνική ζωή αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο· δεν μπορούμε όμως να ξεχνάμε ότι χωρίς αφαίρεση δεν είναι δυνατή καμιά απολύτως επίγνωση: ακόμα κι η ίδια η «έννοια» αποτελεί μιάν αφαίρεση απ' το «συγκεκριμένο». Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, κάθε περιγραφή προϋποθέτει μια συγκεκριμένη εκλογή κάποιων φαινομένων, σύμφωνα με κάποια χαρακτηριστικά τους που τα θεωρούμε —για κάποιο λόγο— σαν σημαντικά. Έτσι, η αφαίρεση αποτελεί ένα αναγκαία χαρακτηριστικό γνωστικής δραστηριότητας, που μόνο τότε γίνεται ανεπίτρεπτη, όταν το αφαιρείν από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά κάνει την ίδια την αφαίρεση κενή περιεχομένου — δηλαδή άχρηστη για την γνώση.

Η γνώση απαιτεί τον κατατεμαχισμό της ενιαίας διαδικασίας της ζωής. Αυτή η τελευταία είναι έτσι κι αλλιώς τόσο περίπλοκη που, για να ερευνηθεί, πρέπει να διαμελισθεί σε πολλές επιμέρους σειρές φαινομένων. Πού θα οδηγούσε άλλωστε η διερεύνηση της οικονομίας, αν π.χ. προσπαθούσαμε να συμπεριλάβουμε σ' αυτήν, ταυτόχρονα, και στοιχεία που αποτελούν αντικείμενο της φιλολογικής επιστήμης —μια που ξέρουμε βέβαια ότι η οικονομία διαμορφώνεται από ανθρώπους που αλληλοσυνδέονται μέσω της γλώσσας; Οπωσδήποτε είναι προφανές ότι κάθε δεδομένη επιστήμη μπορεί να χρησιμοποιεί τα συμπεράσματα κάποιας άλλης, στο βαθμό που αυτά μπορούν να συντελέσουν στη διερεύνηση του συγκεκριμένου αντικειμένου της· στα πλαίσια αυτά, όμως, τα ξένα αυτά στοιχεία πρέπει να εξεταστούν από την οπτική γωνία αυτής της επιστήμης· αποτελούν δηλαδή υποβοηθητικά στοιχεία και τίποτα παραπάνω.

Κι έτσι, η σώρευση ετερόκλητου υλικού δυσχεραίνει αντί να διευκολύνει την έρευνα. Επιπλέον, η «ψυχολογική-ηθική θεώρηση» των «νεώτερων ιστορικών» έχει προσλάβει τη μορφή ηθικών εκτιμήσεων και νουθεσιών. Σε μιαν επιστήμη που προορισμός της είναι η αποκάλυψη των αιτιοκρατικών σχέσεων εισάγεται, χωρίς να ανήκει σ' αυτήν οργανικά, το στοιχείο των ηθικών κανόνων·

από δω βγαίνει και τ' όνομα της σχολής αυτής: «ιστορική-ηθική».⁹

Σαν αποτέλεσμα της όλης δραστηριότητας της ιστορικής σχολής προέκυψε ένας μεγάλος αριθμός ιστοριογραφικών εργασιών: η ιστορία των τιμών, του μισθού, του κέρδους, του χρήματος κ.λπ. Όμως, μέσω των εργασιών αυτών, η *θεωρία* της τιμής και της αξίας, η *θεωρία* των μισθών, της κυκλοφορίας του χρήματος δεν προχωρούν ούτε βήμα. Πρέπει να γίνει καθαρό για τον καθένα, ότι πρόκειται εδώ για δύο εντελώς διαφορετικά πράγματα. «Άλλο πράγμα είναι η *στατιστική των τιμών* στις αγορές του Αμβούργου ή του Λονδίνου τα τελευταία χρόνια, κι άλλο μια γενική *θεωρία της αξίας και των τιμών*, όπως αυτή που περιέχεται στις εργασίες του Γκαλιάνι (Galiani), του Κοντιγιάκ (Condillac), του Ρικάρντο».¹⁰

Ακριβώς η άρνηση μιας «γενικής θεωρίας» συνεπάγεται άρνηση της πολιτικής οικονομίας ως αυτοτελούς κλάδου της επιστημονικής θεωρίας και ισοδυναμεί με ομολογία της χρεωκοπίας της.

Γενικά, η επιστήμη δεν μπορεί παρά να ακολουθεί δύο βασικούς στόχους: είτε περιγράφει αυτό που πραγματικά υπήρξε σε κάποιον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, είτε προσπαθεί να συναγάγει τους *νόμους* των φαινομένων, που εκφράζονται μέσω της μορφής με την οποία εμφανίζονται αυτά: αν έχουν ήδη συμβεί τα Α,Β,Γ, πρέπει να εμφανιστεί και το Δ. Στην πρώτη περίπτωση, η επιστήμη έχει *ιδιογραφικό* χαρακτήρα — στη δεύτερη *νομογραφικό*.¹¹

Είναι προφανές ότι η *θεωρία* της πολιτικής οικονομίας ανήκει στον δεύτερο επιστημονικό τύπο· ακολουθεί, πάνω απ' όλα, τους νομογραφικούς στόχους της έρευνας. Δεδομένου όμως ότι η ιστορική σχολή αποποιείται την παραγωγή τέτοιων γενικών νόμων, ουσιαστικά καταργεί την πολιτική οικονομία ως επιστήμη και την αντικαθιστά με μια «καθαρή περιγραφή» ιδιογραφικού τύπου· την ωθεί να επιδοθεί στην οικονομική ιστορία και την οικονομική στατιστική, αυτές τις κατεξοχήν ιδιογραφικές επιστήμες. Της στέρησαν τη δυνατότητα να προωθήσει, στα πλαίσια της θεωρητικής έρευνας, τη μοναδική σωστή της

σύλληψη, αυτή της αναπτυξιακής ιδέας — κι έτσι αποδείχτηκε, σαν τη βιβλική συκιά, εντελώς στείρα. Η θετική της συνεισφορά έγκειται αποκλειστικά στην *συλλογή υλικού* για τη θεωρητική έρευνα — και, απ' αυτή την άποψη, οι εργασίες της ιστορικής σχολής είναι πραγματικά πολύτιμες. Αρκεί να υπενθυμίσουμε εδώ τις καταπληκτικές εργασίες που εκδόθηκαν από την « Ένωση για κοινωνική πολιτική » (Verein für Sozialpolitik) για τη βιοτεχνία, το λιανικό εμπόριο και το αγροτικό προλεταριάτο.¹²

Ο πατέρας της αυστριακής σχολής Καρλ Μένγκερ (Karl Menger), μας δίνει έναν εξαιρετικά εύστοχο χαρακτηρισμό των « ιστορικών »: « Η εξωτερική σύνδεση μιας αυθεντικής ιστορικής γνώσης μ' έναν ευσυνείδητο, αλλά ακαθοδήγητο εκλεκτικισμό στον τομέα της επιστήμης μας (ο Μένγκερ εννοεί τη θεωρία της πολιτικής οικονομίας, Ν.Μπ.) αποτελεί το σημείο αφετηρίας, αλλά και το αποκορύφωμα της εξέλιξης της ιστορικής σχολής ».¹³

Μιαν εντελώς διαφορετική εικόνα παρουσιάζει η *αυστριακή σχολή*. Εμφανίζεται στο επιστημονικό προσκήνιο σε σαφή αντίθεση με τον ιστορισμό. Στις οξύτερες αντιπαραθέσεις τους (που η μεγαλύτερη έντασή τους παρατηρείται στους διαξιφισμούς ανάμεσα στον Καρλ Μένγκερ και τον Σμόλερ) οι νέοι θεωρητικοί της αστικής τάξης ξεσκεπάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά τα βασικά σφάλματα των προδρόμων τους. Τονίζουν και πάλι την αναγκαιότητα να γνωρίσουμε τα « τυπικά φαινόμενα », τους « γενικούς νόμους » (ή, κατά την ορολογία του Κ. Μένγκερ, τους « ακριβείς νόμους »). Αφού η αυστριακή σχολή κατήγγειλε μια σειρά νικών επί των ιστορικών, επέδραμε — στο πρόσωπο του Μπαμ-Μπάμπερκ — ενάντια στον μαρξισμό και διακήρυξε την συνολική θεωρητική ανεπάρκειά του. Η μαρξική θεωρία « δεν είναι μόνο λαθεμένη, αλλά επιπλέον παίρνει — αν εξετάσουμε τη θεωρητική της αξία — μια από τις τελευταίες θέσεις ανάμεσα στο σύνολο των θεωριών του επιτοκίου... »¹⁴ — αυτή είναι η κρίση του Μπαμ-Μπάμπερκ.

Γι' αυτό, δεν πρέπει να μας προκαλεί καμιά έκπληξη το γεγονός ότι η νέα προσπάθεια των αστών ιδεολόγων¹⁵

ήρθε σε τόσο κατάφορη αντίθεση με την ιδεολογία του προλεταριάτου. Η οξύτητα της σύγκρουσης απορρέει κατ' ανάγκην από το γεγονός ότι η νέα αυτή απόπειρα της αφηρημένης θεωρίας μοιάζει *μορφολογικά* με τον μαρξισμό — στο βαθμό, δηλαδή, που χρησιμοποιεί την αφαιρετική μέθοδο — αλλά, από την άποψη της *ουσίας*, αποτελεί το άκρο αντίθετο του μαρξισμού. Αυτό εξηγείται πάλι από το γεγονός ότι η νέα θεωρία αποτελεί τέκνο της *πιο τελευταίας* έκφανσης της αστικής τάξης — μιας αστικής τάξης της οποίας η εμπειρία, και συνάμα και η ιδεολογία, απέχουν πολύ απ' αυτήν της εργατικής τάξης.

Θ' αφήσουμε προς το παρόν κατά μέρος τον περαιτέρω χαρακτηρισμό των Αυστριακών από την άποψη της λογικής, γιατί θ' ασχοληθούμε μ' αυτήν αργότερα. Εδώ θα προσπαθήσουμε να δώσουμε τα βασικά σημεία μιας *κοινωνιολογικής άποψης της αυστριακής σχολής*.

Στο τελευταίο του έργο, γύρω από τις πηγές του «πνεύματος του καπιταλισμού», ο Βέρνερ Ζόμπερτ εξετάζει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του επιχειρηματικού πνεύματος¹⁶ — περιγράφει όμως μόνο τη μία, την *ανοδική* γραμμή της εξέλιξης της αστικής τάξης, χωρίς να βλέπει και να διερευνά την αστική ψυχολογία στην *πτωτική* της φάση. Παρ' όλα αυτά, στα πλαίσια της έρευνάς του βρίσκουμε πολύ ενδιαφέροντα παραδείγματα της ψυχολογίας αυτής, έστω κι αν αυτά δεν αναφέρονται στη νεότερη εποχή. Να η άποψή του για την «*hautefinance*» στη Γαλλία και την Αγγλία κατά τον 17ο και 18ο αιώνα: «Ήταν οι πιο πλούσιοι, αστικής συνήθως καταγωγής, που είχαν πλουτίσει σαν φοροεισπράκτορες ή πιστωτές του κράτους και κολυμπούσαν τώρα σαν κομμάτια λίπους στην επιφάνεια της σούπας — έμεναν όμως μακριά από την *πραγματική οικονομική ζωή*».¹⁷

Σε σύγκριση με την παρακμή του «πνεύματος του καπιταλισμού» στην Ολλανδία τον 18ο αιώνα, ο «αστός» δεν «φεουδαρχοποιείται» μεν, όπως σ' άλλες χώρες, αλλά —θα μπορούσαμε να πούμε— παχαίνει. Ζει από τα εισοδήματά του. *Το ενδιαφέρον του για συμμετοχή σ'*

*οποιαδήποτε μορφής καπιταλιστικές επιχειρήσεις γίνεται όλο και μικρότερο.*¹⁸

Ακόμα ένα παράδειγμα: ένας άγγλος συγγραφέας του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, ο Ντεφόου (Defoe), περιγράφει τη διαδικασία μετατροπής των εμπόρων σε εισοδηματίες ως εξής: «Προηγούμενα έπρεπε (ο έμπορος, Ν.Μπ.) βέβαια, για να κρατήσει την περιουσία του, να είναι απασχολημένος και δραστήριος. Τώρα, όμως, δεν χρειάζεται παρά να αποφασίσει να *μείνει τεμπέλης κι άεργος* (to determine to be indolent and inactive). Οι κρατικές πρόσοδοι και η αγορά γης αποτελούν τις μόνες σωστές τοποθετήσεις των αποταμιεύσεών του».¹⁹

Μη γελαστείτε ότι μια τέτοια ψυχολογία είναι άγνωστη στις μέρες μας· μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Η καπιταλιστική εξέλιξη των τελευταίων δεκαετιών χαρακτηρίστηκε από μια ταχύτατη συσσώρευση κεφαλαιουχικών «αξιών». Σαν αποτέλεσμα της εξέλιξης των διαφόρων μορφών της πίστης, η υπεραξία που συγκεντρώθηκε διοχετεύτηκε σε πρόσωπα που δεν έχουν καμιάν απολύτως σχέση με την παραγωγή. Ο αριθμός των ατόμων αυτών αυξάνεται διαρκώς και σχηματίζεται έτσι μια ολόκληρη κοινωνική τάξη — η τάξη των εισοδηματιών. Οπωσδήποτε η ομάδα αυτή της αστικής τάξης δεν αποτελεί κοινωνική τάξη με την αληθινή έννοια του όρου — είναι μάλλον μια συγκεκριμένη ομάδα στις γραμμές της καπιταλιστικής αστικής τάξης. Παρ' όλα αυτά, παρουσιάζει κάποια μοναδικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά «κοινωνικής ψυχολογίας». Η κοινωνική αυτή ομάδα εμφανίζεται και εδραιώνεται με την ανάπτυξη των ανωνύμων εταιριών και των τραπεζών, με τη δημιουργία μιας τρομακτικών διαστάσεων εμπορικής συναλλαγής μέσω αξιογράφων. Η περιοχή της οικονομικής της δραστηριότητας είναι, κατά προτίμηση, η κυκλοφορία — βασικά αυτή των αξιογράφων, του χρηματιστηρίου αξιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και στο εσωτερικό της ομάδας αυτής, που ζει από τα *εισοδήματα* που εξασφαλίζουν τ' αξιογραφα, υπάρχουν επίσης διάφορες διαβαθμίσεις. Την πιο ακραία μορφή της αποτελούν τα στρώματα αυτά που βρί-

σκονται όχι μόνο έξω από την παραγωγή, αλλά κι από την ίδια τη διαδικασία της κυκλοφορίας. Αυτοί είναι κυρίως οι κάτοχοι αξιογράφων που αποφέρουν σταθερά εισοδήματα από τόκους (κρατικά χρεώγραφα, ομολογίες κάθε τύπου κ.λπ.) καθώς κι όσοι έχουν επενδύσει τις περιουσίες τους σε γη, έχοντας έτσι εξασφαλίσει μόνιμα κι ασφαλή εισοδήματα απ' αυτήν. Όσοι ανήκουν στην κατηγορία αυτή, δεν έχουν ούτε καν τις έγνοιες και τις ανησυχίες όσων παίζουν στο χρηματιστήριο. Αν οι ιδιοκτήτες μετοχών, που έχουν διαρκώς τις ανησυχίες της κερδοσκοπίας, μπορούν οποτεδήποτε να τα χάσουν όλα (ή, αντίθετα, να βρεθούν ξαφνικά στην κορυφή), αν για το λόγο αυτό ζουν τη ζωή της αγοράς — αρχίζοντας με την ενεργητική τους συμμετοχή στο παιχνίδι του χρηματιστηρίου και τελειώνοντας με το διάβασμα του δελτίου τιμών του καί των οικονομικών εφημερίδων — για την ομάδα αυτών που έχουν σταθερά εισοδήματα από έντοκα αξιόγραφα η όψη αυτή της κοινωνικο-οικονομικής ζωής δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον και βγαίνουν έξω από τη σφαίρα της κυκλοφορίας. Το ξαναλέμε: όσο πιο αναπτυγμένο είναι το χρηματοπιστωτικό σύστημα, όσο μεγαλύτερη είναι η ελαστικότητά του, τόσο μεγαλύτερες είναι οι δυνατότητες για «πάχυνση», «τεμπελιά και αεργία». Αυτό το φροντίζει ο ίδιος ο μηχανισμός του καπιταλισμού: στο βαθμό που κάνει κοινωνικά περιττές τις οργανωτικές λειτουργίες ενός σημαντικού αριθμού επιχειρηματιών, δεν μπορεί παρά να σπρώχνει ταυτόχρονα τα «πλεονάζοντα» αυτά «στοιχεία» έξω από την άμεση οικονομική ζωή — κι έτσι, αυτά στοιβάζονται στην επιφάνεια της οικονομικής ζωής σαν «κομμάτια λίπους πάνω στη σούπα», όπως τόσο δραστικά το εκφράζει ο Ζόμπарт.

Πρέπει να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι οι κάτοχοι τέτοιων σταθερά τοκιζόμενων αξιογράφων δεν αποτελούν μια φθίνουσα ομάδα της αστικής τάξης των εισοδηματιών — αντίθετα, πιστεύουμε ότι το στρώμα αυτό αυξάνεται συνεχώς. «Η αστική τάξη μεταμορφώνεται σ' ένα σώμα εισοδηματιών, που εμφανίζουν μπροστά στις σημαντικές οικονομικές καταστάσεις την ίδια συμπεριφό-

ρά που έχουν κι απέναντι στο κράτος, τα χρεώγραφα του οποίου διαχειρίζονται· και στις δύο περιπτώσεις, δεν νοιάζονται για τίποτε άλλο πέρα από την πληρωμή τους. Κατά συνέπεια, η τάση αυτή της αστικής τάξης να παραχωρεί την περιουσία της στο κράτος, δεν μπορεί προφανώς παρά να γίνει ακόμα εντονότερη... ενώ στα ίδια πλαίσια... το κράτος πρέπει να αποδείξει την αναμφισβήτητη υπεροχή που, όσον αφορά την προσφορά μεγαλύτερης ασφάλειας. Όμως οι μετοχές προσφέρουν ευκαιρίες για κέρδη τις οποίες είναι αδύνατο να προσφέρει ένα κρατικό αξιόγραφο — ταυτόχρονα όμως και σοβαρές δυνατότητες για ζημιές. Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε, είναι ότι η αστική τάξη αφήνει κάθε χρόνο να σχηματιστεί ένα σημαντικό πλεόνασμα κεφαλαίου — ακόμα όμως και στην εποχή της ανοδικής φάσης της βιομηχανίας μόνο ένα πολύ μικρό μέρος του πλεονάσματος αυτού απορροφάται από την έκδοση μετοχών. Το σημαντικό μέρος του τοποθετείται σε χρεώγραφα του κράτους και των δήμων, ενυπόθηκα δάνεια και παρόμοιες, σταθερά τοκιζόμενες αξίες». ²⁰

Το στρώμα αυτό της αστικής τάξης είναι ολωσδιόλου παρασιτικό. Τα ψυχικά χαρακτηριστικά που αναπτύσσει, το κάνουν να συγγενεύει πέρα ως πέρα με τον ξεπεσμένο ευγενή των τελευταίων χρόνων του «παλιού καθεστώτος» και τις κορυφές της οικονομικής αριστοκρατίας της ίδιας περιόδου. ²¹ Το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα του στρώματος αυτού, που το ξεχωρίζει έντονα τόσο από το προλεταριάτο όσο κι από την *αστική τάξη άλλου τύπου*, είναι — καθώς είδαμε — η αποξένωσή του από την οικονομική ζωή. Δεν παίρνει άμεσα μέρος ούτε στην παραγωγική δραστηριότητα, ούτε και στις εμπορικές συναλλαγές· οι εκπρόσωποί του συχνά δεν κόβουν ούτε καν τα κουπόνια των ομολογιών τους με τα δικά τους χέρια. Γι' αυτό, μπορούμε να θεωρήσουμε γενικά ως χώρο «δραστηριοποίησης» των τέτοιων είδους εισοδηματιών *την σφαίρα της κατανάλωσης*. Το θεμέλιο όλης της ζωής του εισοδηματία αποτελεί η κατανάλωση — και η ψυχολογία «της καθαρής κατανάλωσης» προσδίδει στη ζωή

του αυτό το ιδιαίτερο «στυλ». Ο καταναλωτής εισοδηματίας βλέπει μπροστά του συνεχώς μόνο άλογα ιππασίας, χαλιά, αρωματισμένα πούρα, κρασί του Τοκάι. Αν τύχει να μιλήσει για δουλειά, εννοεί τη «δουλειά», του να κόψει τα λουλούδια ή να βγάλει εισιτήριο για το θέατρο.²² Η παραγωγή, η εργασία που απαιτείται για τη δημιουργία υλικών αγαθών, είναι έξω απ' το οπτικό του πεδίο κι αποτελεί γι' αυτόν κάτι τυχαίο. Γι' αυτόν δεν γίνεται καν λόγος για πραγματική, ενεργητική δραστηριότητα· όλη του η ψυχή εμφανίζει αποχρώσεις παθητικότητας· η φιλοσοφία, η αισθητική των εισοδηματιών αυτών έχει μια καθαρά ρεμβώδη μορφή: τους λείπει το (τόσο τυπικό για την ιδεολογία του προλεταριάτου) ενεργητικό στοιχείο. Γιατί ο προλετάριος ξει όλη τη σφαίρα της παραγωγής, έρχεται σ' άμεση σχέση με την «ύλη», που μετατρέπεται γι' αυτόν σε «υλικό», σε αντικείμενο της *εργασίας*. Διαπιστώνει άμεσα την τρομακτική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της καπιταλιστικής κοινωνίας, την καινούργια και διαρκώς εξελισσόμενη μηχανολογία που επιτρέπει να ρίχνονται στην αγορά όλο και μεγαλύτερες ποσότητες εμπορευμάτων — των οποίων οι τιμές μειώνονται διαρκώς, όσο προχωράει η διαδικασία της τεχνικής τελειοποίησης. Έτσι, η ψυχολογία που χαρακτηρίζει τον προλετάριο είναι αυτή του *παραγωγού*. Κι αντίθετα, η χαρακτηριστική για τον εισοδηματία ψυχολογία είναι αυτή του *καταναλωτή*.

Παραπέρα, όπως είδαμε ήδη, η κοινωνική τάξη που εξετάζουμε εδώ αποτελεί προϊόν της παρακμής της αστικής τάξης. Η παρακμή αυτή βρίσκεται σε στενή σχέση με το ότι η αστική τάξη έχει κιόλας χάσει τις κοινωνικά χρήσιμες λειτουργίες της. Η παραπάνω ιδιόμορφη θέση της τάξης αυτής στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας —ή, καλύτερα, εκτός της παραγωγικής διαδικασίας— οδήγησε στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου κοινωνικού τύπου, που διακρίνεται, μπορούμε να πούμε για την αντικοινωνικότητά του. Αν η αστική τάξη είναι από τα γενοφάσκια της ατομικιστική (αφού θεμέλιο της ύπαρξής της αποτελεί το οικονομικό *κύτταρο*, που για την αυτοτε-

λή ύπαρξή του βρίσκεται σε διαρκή σκληρό ανταγωνισμό μ' άλλα κύτταρα), ο ατομικισμός αυτός οξύνεται ακόμα περισσότερο όταν έχουμε να κάνουμε με τους εισοδηματίες. Ο εισοδηματίας δεν γνωρίζει κανενός είδους κοινωνική ζωή — βρίσκεται εντελώς έξω απ' αυτήν. Οι κοινωνικοί δεσμοί διαλύονται, στο βαθμό που ο κοινωνικός προσορισμός της τάξης αυτής δεν αφορά τη συγκόλληση των «κοινωνικών ατόμων». Δεν είναι μόνο το ενδιαφέρον για συμμετοχή σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις που εξαφανίζεται, αλλά και για κάθε τι το «κοινωνικό». Η ιδεολογία του στρώματος αυτού είναι αναγκαστικά εντελώς ατομικιστική. Ο ατομικισμός αυτός εξωτερικεύεται με ιδιαίτερη ένταση στην *αισθητική* αυτής της τάξης· η οποιαδήποτε αναφορά σε κοινωνικά θέματα τους φαίνεται *eo ipso* σαν «άτεχνη», «ακατέργαστη», «προκατειλημμένη».

Η ψυχολογία του προλεταριάτου διαμορφώνεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Απορρίπτει αμέσως τ' οποιοδήποτε ατομικιστικό κέλυφος πίσω στις τάξεις απ' τις οποίες πρόέρχεται: τα μικροαστικά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου. Αποκλεισμένο μέσ' τους πέτρινους τοίχους των μεγαλουπόλεων, συγκεντρωμένο στους χώρους της κοινής εργασίας και του κοινού αγώνα, το προλεταριάτο αναπτύσσει την ψυχολογία της συλλογικότητας, της επίτευξης της μέγιστης δυνατής κοινωνικής διασύνδεσης. Μόνο στις πιο πρώιμες φάσεις της ανάπτυξής του, τότε που το προλεταριάτο δεν είχε ακόμα εξελιχτεί σε ιδιαίτερη κοινωνική τάξη, διακρίνονται ακόμα ατομικιστικές τάσεις· αργότερα όμως αυτές εξαφανίστηκαν *χωρίς ν' αφήσουν ίχνη*. Κι έτσι, το προλεταριάτο εξελίσσεται προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση απ' αυτήν που ακολουθεί η αστική τάξη των εισοδηματιών· ενώ η ψυχολογία του γίνεται συλλογική, χαρακτηριστικό γνώρισμα της αστικής τάξης είναι η ανάπτυξή της προς ατομικιστικές κατευθύνσεις. *Ο εντεινόμενος ατομικισμός — αυτή είναι η δεύτερη χαρακτηριστική ιδιότητα του εισοδηματία.*

Το τρίτο χαρακτηριστικό γνώρισμα του εισοδηματία —όπως και κάθε αστού— είναι, σε τελική ανάλυση, ο φόβος του για το *προλεταριάτο*, ο φόβος *μπροστά στις επερχόμενες κοινωνικές καταστροφές*. Ο εισοδηματίας δεν είναι σε θέση να ατενίζει το μέλλον· η «φιλοσοφία της ζωής» του μπορεί να εκφραστεί σαν «ό,τι φάμε κι ό,τι πιούμε», «*carpe diem*». Το οπτικό του πεδίο εκτείνεται μόνο στο παρόν· αν «σκεφτεί» το μέλλον, δεν μπορεί να το κάνει παρά μόνο προβάλλοντας πάνω του τωρινές συμπεριφορές — δεν μπορεί καν να σκεφτεί ότι μπορεί να υπάρξει μια εποχή στην οποία άνθρωποι σαν κι αυτόν δεν θα έχουν εισοδήματα από αξιόγραφα. Κλείνει με βδελυγμία τα μάτια του μπροστά σε μια τέτοια προοπτική, κρύβεται από τα μελλούμενα κι αρνείται να δει στο παρόν τα σπέρματα του μέλλοντος: Η σκέψη του είναι εντελώς ανιστορική. Διαφορετική είναι η ψυχολογία του προλεταριάτου· δεν έχει καμιά σχέση μ' αυτόν τον συντηρητισμό της σκέψης. Η αναρριπιζόμενη φλόγα της ταξικής πάλης θέτει το προλεταριάτο μπροστά στο καθήκον να *υπερβεί* το υφιστάμενο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα. Το προλεταριάτο όχι μόνο δεν ενδιαφέρεται για τη διατήρηση του κοινωνικού status quo, αλλά ακριβώς το αντίθετο· ενδιαφέρεται για την καταστροφή του. Ζει ουσιαστικά στο μέλλον. *Προσμετρά* ακόμα και τα σημερινά του καθήκοντα από την οπτική γωνιά του μέλλοντος. Γι' αυτό η σκέψη του, και ιδιαίτερα η επιστημονική του σκέψη, διακρίνεται σαφώς για τον δυναμικό, ιστορικό της χαρακτήρα.

Αυτή είναι η τρίτη αντίθεση στις ψυχολογίες του εισοδηματία και του προλεταριάτου.

Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά της «κοινωνικής συνείδησης» του εισοδηματία, που πηγάζουν άμεσα από την «κοινωνική του ύπαρξη», επηρεάζουν και τις υψηλότερες βαθμίδες της εξέλιξης της συνείδησής του, την επιστημονική του σκέψη. Η ψυχολογία αποτελεί πάντα το θεμέλιο της λογικής· τα αισθήματα και οι διαθέσεις καθορίζουν τον γενικό τρόπο σκέψης, την οπτική γωνιά από την οποία εξετάζει και επεξεργάζεται κανείς λογικά την

πραγματικότητα. Κι αν ακόμα η λεπτομερειακή ανάλυση της απομονωμένης φράσης κάποιας θεωρίας δεν επαρκεί για να ανακαλύψουμε την κοινωνική της υποδομή, η υποδομή αυτή εμφανίζεται σήμερα με τρόπο προφανή αν προβάλλουμε τα διακρινόμενα χαρακτηριστικά, τη γενική οπτική γωνία του συγκεκριμένου θεωρητικού συστήματος. Τότε κάθε φράση της παίρνει καινούργιο νόημα, γίνεται απαραίτητος κρίκος μιας ολόκληρης αλυσίδας, που αναφέρεται στην εμπειρία ζωής μιας συγκεκριμένης τάξης, μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

Αν στρέψουμε την προσοχή μας στην αυστριακή σχολή (στο πρόσωπο του πιο διακεκριμένου εκπροσώπου της, του Μπαϊμ-Μπάμπερκ) θα δούμε ότι οι παραπάνω διαπιστωμένες *ψυχολογικές* ιδιότητες των εισοδηματιών έχουν εδώ το *λογικό τους ισοδύναμο*.

Πάνω απ' όλα, εξετάζεται για πρώτη φορά εδώ με μεγάλη επάρκεια το ζήτημα της *κατανάλωσης*. Το αρχικό στάδιο της ανάπτυξης της αστικής πολιτικής οικονομίας, που προέκυψε στη διάρκεια της κυριαρχίας του εμπορικού κεφαλαίου (μερκανtilισμός), χαρακτηρίζεται από το ότι εξετάζει τα οικονομικά φαινόμενα από την σκοπιά της *ανταλλαγής*. Όπως λέει κι ο Μάρξ, «εξάλλου, ο αστικός ορίζοντας όπου το μόνο που έχουν στο κεφάλι τους είναι οι εμπορικές τους δοσοληψίες, ανταποκρίνεται το γεγονός ότι τη βάση του τρόπου συναλλαγής δεν την αναζητούν στον χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής στον οποίο αυτός αντιστοιχεί, αλλά αντίστροφα».²³

Το επόμενο στάδιο αντιστοιχούσε σε μιαν εποχή όπου το κεφάλαιο είχε πλέον αναχθεί σε οργανωτή της παραγωγής· η ιδεολογική έκφραση αυτών των σχέσεων ήταν η «κλασσική σχολή», που εξέταζε τα οικονομικά προβλήματα ακριβώς από τη σκοπιά της παραγωγής («εργασιακές θεωρίες» του Α. Σμιθ και του Ντ. Ρικάρντο) — και έδινε σ' αυτήν το κέντρο βάρους της θεωρητικής έρευνας. Η προλεταριακή πολιτική οικονομία κληρονόμησε αυτή την οπτική από τους κλασσικούς. Αντίθετα, ο αστός εισοδηματίας βλέπει σαν καθήκον του, πάνω απ' όλα την επίλυση του προβλήματος της κατανάλωσης.